

ommission va s'assembler pour mettre
ette nouvelle Constitution en activité.
spérons qu'alors les étroites combinai-
ons de l'intérêt personnel, & les dange-
euses intrigues de l'esprit de parti, dis-
paraîtront devant des motifs plus nobles,
& que dorénavant ce sera l'amour de la
patrie qui sera notre mobile.

N'en doutons plus, Citoyens! graces à
la toute-puissante nation.

in Gouver-
erme, va
ouffles des
illations
orit nouve
amais ces
prévention
maux: ce
haines, a
lument les
sans doute
blions les
souvenons
sommes to

Vous la
Citoyens,
qu'à des b
ligens. Ce
mais il fa
peuvent
liberté,
leur inté
de la Pa

Donné
à Lausane
Le Pré

solution; elle ne pouvoit un
reconstituer. L'ancienne affi
peuple recommandable, qu'
mes, et fait reconnoître com
de la France et de la républi
frontières; la demande du S
le vœu du Peuple helvétique

l'intermédiation

, Rœd
erer av
et car
lérale
ntal a
tion q
uguer
e se
tions
roite
il fallo
e et les
utés m
l'attenu
scut
atons
na l'éc
l'aimé
l'éc
la Su

A C T E
D E
M É D I A T I O N ,
F A I T
P A R L E P R E M I E R C O N S U L
D E L A
R É P U B L I Q U E F R A N Ç A I S E ,
*Entre les partis qui divisent la
Suisse.*

10 / 2013

Cun la polit-schurnalista a Berna – Islam: il mais
da Ramadan – Muntognas magicas – Istorgia
dals portatuns – Lavazzas per la fom – Ils Flams
en Belgia – ARGO – Mediazium – Chonv per vatgas

Foto: Rama / CC BY-SA 2.0

En la «anticamera» dal parlament han lieu blers discurs cun schurnalists e lobbyists: La schurnalista rumantscha en discurs cun cusseglier naziunal Martin Candinas. Davant dretg il president dal cussegl naziunal, Hansjörg Walter.

En la chasa da medias ha mintga schurnalistaccredità era sia chascha da brevs: Fitg blers stampats derivan dad organisaziuns da lobby che tschertgan la publicitad.

FOTOS A. BEELI

Cun la polit-schurnalista en chasa federala

La redacziun sin visita a Berna

DA AUGUSTIN BEELI / ANR

■ Nus ans regurda in anc tuts: Il settember 2006 è l'Hotel dil Parc a Flem stà l'umblitg politic da la Svizra. Durant trais emnas era l'entir manaschi cun chombras, cumissiuins e servetschs parlamentars sa transferì en il lieu da cura giudim la Surselva. Entant èn già sis onns passads dapi quest eveniment istoric. Dapi lura rapporta Claudia Cadruvi quatter giadas l'onn da mintga sessiun a Berna. L'emna passada avain nus visità ed accompagnà ella en chasa federala. «Nua ans inscuntrain?» è stada l'emprima dumonda suenter che nus avevan fixà il termin. «Davant l'entrada da la chasa da medias», ha proponì la schurnalista. Quest chasament sa chatta a la «Bundesgasse 8-12». I sa tracta d'in grond bajetg da tschintg plauns gist visavi la chasa federala. En l'intern èn ils plazs da lavur da 350 schurnalists. Strusch da crair: In battagliun da schurnalists è respunsabel che tut quai che succeda en chasa federala a Berna vegnia derasà uschè svelto sco pussaivel en mintga rusna da la Svizra. «Trais auzadas èn reservadas per las medias da radio e televisiun, duas per las gasettas», explitgescha Claudia Cadruvi durant che nus giain en l'ascensur per ans laschar transportar al tschintgavel plaun.

Quatter giadas l'onn a Berna

En il surchombras da la chasa da medias, en in lung local vers sid cun fanestras pitschnas e palantschieu sura inclinà, èn piazzadas maisas da lavur cun l'infrastructura da telecomunicaziun. Quà partan dus represchentants da la pressa rumantscha lur biro cun correspondents dad autras regiuns svizras. Per exempel cun il correspondent federal dal «Landbote», la gasetta da Winterthur. E gist visavi il plaz da Claudia Cadruvi scriva e redigia

in schurnalist da la Svizra franzosa, davos ella èn anc trais auters collegas, in da quels è Lucas Deplazes che rapporta dapi 15 onns da Berna. Sulettamain schurnalistsaccreditads pon ir en ed or en la chasa da medias ed han cunquai er access en chasa federala. I dat glied da medias che èn tut l'onn a Berna, autra va mo durant las sessiuns en la chapitala, pia quater giadas l'onn, uschia sco Claudia Cadruvi.

Igl è las diesch e mesa. Entant ha la schurnalista daditg preparà la tematica ch'ella vul tractar oz. «Jau ma prepar adina la saira avant, nus avain a disposiziun fitg bunas funtaunas, declera Claudia durant ch'ella mussa e declera quellas. Per il cussegl naziunal e per il cussegl dals chantuns datti in program che cuntegn tut quai ch'il parlament sto tractar durant la sessiun. Chavazzins sco «Per ina Posta ferma – iniziativa populara», «Lescha da prevenziun da la sanadad», «Iniziativa davart la medischina da chasa», «Tratga da chavals en zonas d'agricultura» u «Finanziaziun da l'infrastructura dallas viafiers svizras» mussan la multifariadad. A Berna vegni fatg politica e furnà directives, i va per convenziuns, leschas, ordinaziuns, interpellaziuns, petiziuns, iniziativas, moziuns. Il catalog da la sessiun d'atun 2012 cuntegn per omaduas chombras pli che 240 fatschenas. Las medias da pressa, radio e televisiun pon pia metter ils accents ed eleger bleras tematicas. Tranter quellas datti obligatorias, alura interessantas, fitg interessantas, mo er il cuntrari, fitg stantusas e lunguras. Mintgina è dentant tuttina impurtanta per il funcziunar da noss stadi.

Lavurar sut squitsch

La saira avant aveva nossa schurnalista rumantscha studegià la documentaziun ed ella era sa decidida da far ina runda d'interrogaziun tar ils parlamentaris grischuns. Cun sia carta d'accreditaziun ha

ella access en tut las stanzas da la chasa federala – en bunamain tutas. I valan numadamain reglas rigurasas. Ins po avrir portas, dapertut èn dentant salters vestgids cun unifurmas ed er il blau da la polizia federala è omnipreschent. La schurnalista lavura sut squitsch da temp. Entaifer in'ura e mesa sto ella rimnar las opiniuns dals cussegliers naziunals grischuns che han votà en la chombra gronda tar la lescha da sanadad. Vesair ils tschintg Grischuns n'è betg grev. Tschiffar els per ina intervista plitost. D'ina tribuna reservada als schurnalists observain nus in mument il manaschi da la chombra gronda. Claudia Cadruvi ma declara l'urden da seser cun las fracziuns. Ella fa già blers onns il servetsch da correspondent da Berna e conuscha las relaziuns e las persunas. La tematica dad oz ha ella annunzià già baud a la redacziun centrala da l'anr a Cuira. Uss è ella respunsabla che ses artigel vegnia transmess enfin las quatter. Auters schurnalists han almain quatter uras dapli temp per far lur retschertgas. Tar la lescha davart la prevenziun da la sanadad era la dumonda quella, sche la polizia possa incassar ina multa da 100 u da 200 francs sch'ella tschiffa glied che fima chonv en la publicitad. Durant l'interrogaziun che Claudia fa sa mussan gist era las differenzas d'opiniuns tranter dretg e sanester. Ils discurs cun ils parlamentaris èn in spiegel da la politica federala.

Prioritad a las tematicas «pitschnas»

Dadora las duas chombras pudess ins paregljar la situaziun cun in furmicler. Cussegliers, lobbyists, schurnalists e glied dals servetschs dal parlament sa mischaidan, i vegn discuri en la sala da la pressa, nua ch'ins po prender gasettas da tut la Svizra en tuts quater linguatgs. Jau ma sentel in pau losch dad ir a spass en la «Wandelhalle» cun la schurnalista e d'entupar chavals e liunessas da la politica svizra. Christoph Blocher ha gist dà ad in schurnalist da radio ina posiziun en connex cun la mort dad Otto Stich. Intginas minutas avant aveva il president dal cussegl naziunal annunzià quella novitad. Igl è «pavel frestg» per grondas gasettas, radio e televisiun, dentant betg per medias marginalas sco La Quotidiana. Claudia Cadruvi conferma ch'ella elegia cun prioritad tematicas che hajan connex cun quai che giàja en la politica grischuna, cun il pitschen, cun minoritads e sa chapescha cun il rumantsch. Sco quai ch'jau hai senti durant la visita en chasa federala datti en quest regard blers dapli tematicas che quai ch'ins pudess supponer. La schurnalista ma renda attent ad insatge ch'ella vul accentuar en quest connex: La cumplexadad da nossas millis leschas e directives sforza da s'aprofundir en la giurisprudenza. Per ella saja questa sessiun d'atun dal rest la davosa per in onn. Claudia Cadruvi è s'inscritta a l'Universitad da Turitg per il studi da giurisprudenza.

Ina lunga maisa cun l'entira multifariadad da la pressa dal di svizra: Mintga di pon ins era leger en chasa federala la suletta gasetta rumantscha dal di.

Il «batch» è la legitimaziun per entrar: Claudia Cadruvi avra la porta da la chasa da medias.

Curta scuntrada rumantscha: Sco Claudia Cadruvi da l'anr è er il represchentant da Radio e Televisiun Rumantscha, Adrian Camartin, gist a la tschertga d'in parlamentari.

La «Notg dal destin»

L'islam commemorescha l'entschatta da sia palentada

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

Predicaziun sociala

■ **Il chalender interreligijs svizzer (1) rapporta per questa emna, gist avant nossa Rogaziun federala, da duas festas moviblas relevantas tar duas cuminanzas monoteistas che vivan tenor in chalender lunar.** La pli renumada è «Rosch ha-schanà», il Bu-maun giudaic; venderdi saira, ils 18 entschaiva l'onn 5770. Pli instructiva è dentant «al-Làilat al-càder», la «Notg dal destin», ils 27 dal mais islamic da curaisma («ramadàn»), pia quest onn gievgia, ils 17 da settember. Durant quest mais è mintga notg oramai speziala, perquai ch'il center dal di vegn spustà fin la saira: Tgi che pratitgescha l'islam rumpa la gigna dal di pir lura. Ma la «Notg dal destin» vala per la notg la pli sontga da l'entir onn islamic, perquai ch'ella fa endament l'emprima da quellas palentadas ch'ins ha pli tard rimnà sco cudesch sontg, il Coran.

Quest è per l'islam anc pli impurtant che la Bibla per il cristianissem; il Coran vala sco la preschientscha perpetna da Dieu amez la cuminanza carrenta, pia circa sco l'eucaristia en la Baselia catolica. Perquai vegn el prelegì u plitost chantà en il linguatg original arab, tenor ina melodia festiva ch'ans para vaira cumplitgada. Il teolog catholic Hans Küng punctuescha la tenuta islamica envers il Coran: «Avant sia lectura duain ins lavar ils mauns cun aua u sablun ed avrir il cor cun in'uraziun umilitaivla (...).

Il cult divin islamic n'enconuscha ni instruments ni chant choral; la recitaziun festiva dal Coran tanscha sco musica» (2).

Igl è ordvart instructiv d'enconuscher la tradiziun islamica areguard l'emprima revelaziun dal Coran a Muhamad († 632).

Il ramadàn è insumma l'unic mais dal chalender islamic ch'il Coran numna. «Durant lez mais en l'onn [cristian] 610 ha in um d'affars arab fatg atras in'experientscha che ha midà l'istorgia mundiala. Mintg'onn en quella stagiun aveva'l per disa da sa retrair en in cuvel sisum il culm Hira, gist ordaifer Mecca, (...) nua ch'el urava, giginava e deva almosnas als paupers. Già deditg sa fascheva'l quitads pervi da quai ch'el resentiva sco ina crisa da la societad araba (...). Quella notg da ramadàn ha Muhamad sa dasdà, dumagnà d'ina preschientscha ch'al strenscheva, fin ch'el ha dudi ils emprims plets d'in nov cudesch sontg cular da ses lefs (...). Ils gronds problems da ses pievel sentiva'l pli profundamain ch'els plis da ses contemporans (...). El ha stuì sa profundar pli dolurusamain en ses intern per chattar ina schliaziun che na possia mo resister politicamain, mabain era sclerir spiritualmain. Plinavant creava'l ina furma litterara nova ed in capodovra da prosa e poesia araba. La spira bellezza dal Coran ha convertì blers da ses emprims cartents; ella fascheva vibrar lur aspiraziuns las pli profundas (...) ed als stimulava da midar lur entira moda da viver ad in nivel pli profund che l'intellectual (...). I giginavan durant il ramadàn per far endament las privaziuns dals paupers; lezs na savevan betg mangiar u baiver cur ch'i levan. La gistia sociala era pia l'efficacità decisiva da l'islam. L'emprima obligaziun da cartentas e cartents era da sgaffir ina cuminanza che sa distingua cun cumpassiun pratica, cun ina distribuziun loiala da las ritgezass» (3).

Il Coran

Ins ha cumpilà l'ediziun canonica dal Coran pauc suenter la mort dal profet.

L'elavuraziun era pli u main a fin amez il 7avel tschientaner. Il Coran cumpiglia 114 chapitels numerads cunzunt tenor lur lunghezza. Ils dus ils pli vegls, omadus fitg curts, èn il 96avel ed il 74avel. Il titel dal 96avel («Al-alac») pon ins translatare «l'embrio» e ses tschintg vers sco suonda: «Predegia en num da tes Segner che ha creà il carstgaun or d'in embrio! Predegia! Tes Segner è fitg generus; el ha instrui cun ina channa [u in griffel, per scriver] ed ha mussà al carstgaun quai che lez n'enconuscheva betg.» Il chapitel 74 è entitulà: «Al-mudattir», pia: «Quel ch'è zuglià en in mantel»; manegià è Muhamad che suava e tremblava durant l'extasa da la revelaziun. Ils set vers tunan: «Ti, zuglià en in mantel, sta si ed admonescha! Glorifitgescha tes Segner! Netteggia tia vestgadira! Sta davent da l'orru! Na dà betg cartend da dar memia bler! Sajas constant envers tes Segner!» Il sisavel vers sa referescha cleramain a l'obligaziun da gidar ils paupers. Hans Küng: «L'islam, pli ch'il giudaism e cristianissem, ha fixà il duair da dar almosnas en furma d'ina contribuziun sociala prescritta da la lescha» (4). Il text palentà durant la «Notg dal destin» cumpiglia en mintga cas il chapitel 96 dal Coran, forsà er il 74. Ins astga interpretar las palentadas da Muhamad sco ch'ins veglia; i constat che lur cumpilaziun, il Coran, ha stimulà generaziuns da cartents a derasar ina da las paucas religiuns mundialas da noss tschientaner.

1) Adressa: Iras Cotis, Winkelriedplatz 6, Postfach, 4002 Basilea, posta electronica info@iras-cotis.ch

2) Hans Küng, Der Islam. Minca e Turitg

(Piper, ISBN 3-492-04647-9) 2004, pp. 98–99.

3) Karen Armstrong, Islam. Ediziun tastgbla.

Londra (Phoenix Press, ISBN 1 84212 583 4) 2001, pp. 3–6.

4) Hans Küng (sco nota 2), p. 176.

Muntognas magicas – viadi litterar tras cuntradas miticas

Ina publicaziun bilinga da Gabriela Holderegger ed Jano Felice Pajarola

DA MARTIN CABALZAR

■ **Strias e barlots, dialas e spierts, barlots e sulazs han adina puspè animà ed ispirà la fantasia dals pievels alpins. Cun il nov cudesch «Muntognas magicas – in'excursiun bilinga tras la cuntrada mitica dals Rumantschs» intermedieschan Gabriela Holderegger e Jano Felice Pajarola in schatg da tradiziun e cultura da tut las regiuns rumantschas dal Grischun.** Usits, ditgas e paraulas leventan cunzunt associaziuns cun il passà. Il cudesch «Muntognas magicas» cumpari dacurt sco ediziun communabla da «Südschweiz Buchverlag» e da la Lia Rumantscha n'è dentant betg in relict dal passà, mabain bleranz in cudesch actual cun bleras e bunas fotografias, interessantas intervistas, tips per excursiuns en lieus mitics e cuntegn schizunt recepts da cuschnar. L'experiment da realisar ina publicaziun en plirs linguatgs – en ils tschintg idioms rumantschas, en rumantsch grischun ed en tudestg – è gartegià. Ils texts na vegnan betg simplamain repetids en las differentas variantas, anzi texts rumantschs e tudestgs sa barattan e sa cumpletteschan vicendaivlamain. Per facilitar l'access dals recepts rumantschs er ad in publicum tudestg han ins installà aposta la pagina d'internet www.muntognasmagicas.ch.

In experiment

Sco quai che ils auturs – la translatura *Gabriela Holderegger* ed il schurnalist *Jano Felice Pajarola* – scrivon en l'introducziun duess la publicaziun avair en il cas ideal trais finamiras: Dad ina vart vulan ils auturs dar a lecturas e lecturs ina invista en dus munds litterars fascinants e quai cun schar reviver ditgas e paraulas viglias e cun publicitar ditgas modernas scrittas da giuvnas auturas e giuvens auturs rumantschs aposta per questa publicaziun. Da l'autra vart preschentan ils auturs al public er ina schelta dals numerus usits che vegnan anc pratitgads oz en il Grischun rumantsch e quai cun schar vegnir a pled acturas ed acturs. Uschia èn naschids purtrets oravant

tut da giuvnas e giuvens che dattan perdita da las tradiziuns vividas en las vischnancas rumantschas.

Sco experiment taxeschan ils auturs era l'emprova da far la punt tranter il mund rumantsch e quel tudestg. Il cudeschet è biling, ma el na cuntegn betg sco usità ina translaziun parallela, mabain tscherts texts èn en rumantsch ed auters en tudestg. La finamira da questa concepziun è da dar access al cudesch a tut las persunas interessadas, saja quai da lingua rumantscha u tudestga.

Clara struttura geografica e tematica

Il cudesch è structurà ton geograficamain tenor las regiuns Surselva, Sutselva, Surmeir ed Engiadina sco tematicamain cun chapitels, usits, ditgas e paraulas, ditgas modernas, intervistas curtas, declaraziun da plets, tips d'excursiuns e recepts da cuschna.

Ils recepts da cuschnar derivan dals su-

andants cuschiniers rumantschs: *Andreas Baselgia, Valerian Poltera, Claudio Filli, Manuel Reichenbach, Benedikt Joos ed Arno Sgier*.

Accompagnads vegnan ils texts da numerusas fotografias or da las differentas valladas rumantschas. A basa dal material dal Dicziunari Rumantsch Grischun vegnan noziuns spezialas preschentas: Uschia chattan ins en las paraulas per il diavel era noziuns sco «il signur da la cassacca verda», «il chautechia» etc.

Unicamain paraulas rumantschas

Tar la tscherna da las ditgas e paraulas èn ils auturs sa concentrads unicamain sin texts cun ina funtauna rumantscha. «Quests texts idiomatics èn alura vegnids transponids en rumantsch grischun per far els accessibels a tut las lecturas ed ils lecturs rumantschs», di Gabriela Holderegger. Sco quai ch'ella constatescha vegnan ins

dentant a cunfins, tschertgond per exempel funtaunas rumantschas en l'Engiadina nua ch'i dat strusch pli ditgas originals en puter en consequenza dal svilup turistic, dal regress da l'agricultura e l'emigraziun dals indigens. Grazia a la rimnada da ditgas e paraulas en la Crestomazia da Caspar Decurtins è la raccolta legravlamain pli abundanta en las ulteriuras parts dal Grischun.

Las ditgas modernas

Ils auturs ed editurs han supplitgà 2 auturs ospitants e 9 auturas ospitantes da scriver aposta per l'ediziun «Muntognas magicas» ditgas modernas, laschond a lur auturas ed auturs cumplaina libertad. Cooperà han *Arno Camenisch* cun «IL Grep digl Ochli», *Silvana Derungs* cun «Igl um dalla buola», *Sina-Mara-Merta Hassler* cun «Igl spiert d'Anarosa», *Madlaina Semadeni* cun «Barlot sin l'Alp Durnàn», *Gianna Sonder* cun

«La flour da Mateias», *Chatrina Josty* cun «Il misteri en il Lai da Palpuogna», *Chatrina Waldegg* cun «La merlotscha da l'Alp Pra Miezz», *Flurina e Curdin Urech-Bazzell* cun «Las impromischiums», *Fadrina Hofmann Estrada* cun «Il misteri da la Pradella» ed *Anetta Zini* cun «La fluor magica».

Partenaris d'intervista

Cun *Hubert Giger* han ils auturs discutà davart la persecuziun da las strias en Surselva, cun *Antoinette Quinter* davart l'alp en la ditga, cun *Edith Trepp-Crottogini* davart il raquintar paraulas, cun *Ursula Brunold-Bigler* davart las figuras femininas en la paraula, cun *Kurt Derungs* davart ils mitus da l'aua e lur transposiziun en la tradiziun cristiana e cun *Clà Riatsch* davart ils motivs da la ditga en la litteratura rumantscha.

Usits ed isanzas ord l'optica dals giuvens

Las contribuziuns davart usits ed isanzas èn focussadas sin usits che vegnan pratitgads anc oz e che sa distinguan tras ina atgnadad ch'ins na chatta betg en auters lieus. A pled vegnan cunzunt giuvens acturs che tgiran vinavant questa tradiziun, magari cun adattar ils cuntegns, uschia ils protagonists da la Dertgira nauscha a Mustér, da la Processiun da Lumbrin, da la stgargiada dal Crap da Flem, dal gieu da mazza-cula a Masein, da las scuas liadas dals mats d'Andeer, da las Mintinadas da Riom/Parsonz, dal Di da san Gian a Zuoz, dal Bal da la schocca cotschna ad Ardez e dal Hom Strom a Scuol.

Summa summarum: Il nov cudesch «Muntognas magicas» da Gabriela Holderegger e Jano Felice Pajarola è in arcun ritg e variont cun numerusas facetts interessantas davart l'ierta culturala dals Rumantschs. La versiun bilinga fa quella er accessibla per lecturas e lecturs da lingua tudestga.

Gabriela Holderegger e Jano Felice Pajarola: Muntognas magicas. Lia Rumantscha e «Südschweiz Buchverlag». 234 paginas, 28 francs. ISBN 978-3-905688-75-7

Vernissascha da «Muntognas magicas» cun da san. la moderatura Marietta Jemmi ed ils auturs Gabriela Holderegger e Jano Felice Pajarola.

FOTO Y. BÜRKLI

La memoria dal sun

L'istorgia dals portatuns, tranter registraziun e reproducziun

■ Dapi cura registrescha, conserva e reproducescha l'uman ils suns dal mund? Oz, en l'epoca da la communicaziun da massa, para il tadlar vuschs, musica ed autras registraziuns sonoras ina chausa che s'enclegia da sa-sez. Ma en realitad ha l'uman empraist quest art pir avant pauc dapli che 150 onns. Dal fonograf dad Edison als lecturs da MP3 dal oz en las innovaziuns succedidas d'in cuntin. La pagina d'internet da la Fonoteca naziunala svizra raquinta l'istorgia dal registrar e reproducir suns e preschenta ils differents portatuns e las apparaturas correspundentas.

1860: l'emprima registraziuns sonora
Il franzos Edouard-Léon Scott de Martinville (1817–1879) ha studegià la vusch umana e tschertgà ina moda da «vesair» las vibraziuns sonoras. El ha utilisà ina fina membrana colliada cun ina

guglia che pussava sin in cilinder stgarvunà. La vusch fascheva vibrar la membrana ch'era colliada cun la guglia, e questa dissenava in'impronta sin il nair dal cilinder. Scott de Martinville ha registrà l'impronta da la vusch, ma n'ha betg anc pudì tadlar quella.

Il 2008 han ils perscrutaders Patrick Feaster e David Giovannoni chattà a Paris ils «fonoautogramms» d'inginas registraziuns da Scott de Martinville. Grazia ad ina tecnologia basada sin l'impronta digitala han ins pudì extrair in sun e tadlar quel 148 onns suenter sia registraziun. I sa tracta d'ina vusch che chanta «Au clair de la lune», ina chanzunetta dal 18avel tschientaner.

1877: il fonograf
Il poet franzos Charles Cros (1842–1888) e l'inventader american Thomas-Alva Edison (1847–1931) han preschentà, mintgin a ses agen quint, l'idea dal fonograf. A partir da l'avrigl 1877 fiss Cros stà pront per realisar ses «paléophone», ma nagin n'ha vulì realisar si'idea. Il december dal medem onn ha Edison deposità ina dumonda da brevetaziun per ses fonograf ch'è vegnì construi dal l'urer da descendenza svizra John Kruesi.

Ma tge è insumma in fonograf? La basa è in cilinder cuvert d'ina plattina da zin che vegn sgrifflada d'ina guglia d'arschal. La guglia vegn colliada cun ina membrana elastica che vegn pustada en il fund d'ina sort draguir, la tromba acustica: ed il fonograf è finì, l'emprim

apparat per registrar e reproducir ils suns. Il fonograf è l'antenat dal grammo-fon, ma i vegn sgriflà sin in cilinder e betg sin la surfatscha platta d'in disc.

Chichester A. Bell e Charles Sumner Tainter han remplazzà en ils onns 1881-1886 la folia da zin tras in cilinder da chartun cuvernà da tschaira. Il 1888 ha Edison sviluppa la versiun finala dal fonograf. Quest model possedeveva in motor electric ed ils cilindres vegnivan fabritgads l'emprim or da tschaira e suenter or da gumma-lac. Enfin circa l'onn 1910 vegnivan fabritgads cilindres da differents firmas sco Bettini, Columbia e Pathé. Quels en vegnids duvrads anc onns a la lunga per registraziuns al lieu en perscrutaziuns scientificas.

1888: Berliner inventa il grammo-fon
Emile Berliner (1851–1929), in nord-american da descendenza tudestga, ha inventà il grammo-fon, destinà a stgatschar progressivamain il model dad Edison. Empè d'in cilinder dovra il grammo-fon in disc plat che sa constituescha d'ina platta metallica cun si ina fina stressa da tschaira: la guglia che vegn messa en vibraziun da la membrana producescha crennas en questa tschaira.

L'onn 1898 ha la Deutsche Grammophon cumenzà la produczuin industrialia e tant cilindres sco discs han invadi il martgà entaifer paucs onns. Ils dus sistems han coexistì durant divers decennis, dentant normalmain per dievers differents: ils discs per la reproducziun musicala ed ils cilindres oravant tut sco portatuns per dictafons.

Per las plattas han ins fatg emprovas cun differents materials. La maschaida duvrada il pli savens per las plattas da 78 girs per minuta era quella da gumma-lac. La spertadad da lectura che n'era betg normada durant ils emprims decennis è vegnida fixada pir il 1948 sin 78 girs. Ins ha produci plattas da gumma-lac enfin ils onns 1960. Dapi ils onns 1950 avevan ellas survegni gronda concurrenza da las plattas grondas or da vinil.

1898: l'emprima registraziun magnetica
L'inventader danais Valdemar Poulsen (1869–1942) ha construi cun ventg onns l'emprim registratur cun bindel ch'el ha numnà «telegrafon». Quel funcziunava transfurmond las undas sonoras en improntas registrablas sin in fil metalic magnetisà. Sch'il fil curra sur il magnet, sa transfurma l'impronta danovamain en sun.

L'apparat è vegnì preschentà cun bun success a l'Exposiziun universal a Paris l'onn 1900. L'imperatur da l'Austria, Franz Joseph, ha dà sias gratulaziuns.

Carta postale dal 1905.

Quaranta onns pli tard è il fil vegnì substituì d'in bindel da plastic.

Dals discs da tschaira al vinil (LP)
Dapi la fin dal 19avel tschientaner han ins experimentà cun ina gronda varietad da materials per la construcziun da discs: tschaira, gumma-lac, cement, asfalt, pulvra d'ossa, lain cuvert da tschaira e perfin tschigulatta. Ils onns quaranta s'ha affirmà il diever dal pvc per la produczuin da discs ed igl ha cumenzà l'epoca dals discs da vinil.

Las emprimas emprovas cun plattas da durada pli lunga han ins gia fatg en ils onns 1926 e 1931, dentant senza success. Las plattas da vinil cun 33¹/₃ girs per minuta ed ina durada lunga (LP) en vegnidas fabritgadas a partir dal 1948 da Columbia. Lur stabilitad, la lunga durada grazia a la tecnica da micro-crennas, la diminuziun dals schuschuris ed auters avantatgs han furmà la basa per il grond success da las plattas grondas. In ulteriur success tecnic è stada l'emprima platta gronda stereo dal 1957. Cun l'apparientscha dal DC è la «platta naira» sco ch'ella vegniva era numnada vegnida stuschada dal martgà, silmain en ils pajais dal vest, e vegn duvrada oz oravant tut anc dad aderents da las registraziuns analogas e da DJ's e rappers.

La sora pitschna da la platta gronda, quai vul dir la single cun 45 girs per minuta, è vegnida sin il martgà in onn pli tard (1949). Il grond success da las singles ha garantì a l'industria da plattas svieutas da milliuns. Sin quests portatuns fitg populars vegnivan registrads ils tocs cun il pli grond success da las gruppas da rock las pli enconuschantas.

Dal fil metalic a la cassetta (MC)
Il tudestg Fritz Pfeumer (1881–1945) ha inventà in portatun pli pratic ch'il fil da metal dal 1898: il Phonoscript (1928), in bindel cuvert da particlas magneticas. L'onn 1935 ha la BASF produci l'emprim bindel magnetic da plastic. Ils bindels magnetic en stads fitg derasads, tant en il champ professiunal sco era en il champ commercial (tar il radio en connex cun registraziuns sin plattas). La pussaivladad da tagliar en il studio emissiuns entiras tagliand e tatgond bindels da differents funtaunas ha garantì a quest portatun a partir dals onns 1950 ina gronda derasaziun era sin il champ professiunal.

Igl en seguidas numerosas innovaziuns tecnologicas: da las bobinas ch'eran fitg delicatas e difficilas da chargiar en ins la finala arrivà a la cassetta. Ina stgatlatta cun duas bobinas che ramassan in bindel registrabel: quai era l'idea da la firma Philips ch'è vegnida preschentada a l'Exposiziun da Berlin il 1963 sut il num Compact Cassette (pli tard: MC). Las cassetas han dus gronds avantatgs: d'ina

vart l'utilisaziun fitg simpla per registrar, da l'autra vart ils custs fitg bass che garanteschon che mintgin po sa prestar da far sez registraziuns. En quest senn incorporescha la MC era l'entschatta da la registraziun da massa e dals problems cun il dretg d'autur.

L'onn 1979 ha la firma Sony purtà sin il martgà l'emprim walkman: in apparat per purtar cun sai la musica ch'è daventà l'icona d'ina entira generaziun. La cassetta è segiramain il med da reproducir musica il pli derasà ed il pli democratic. En bliers pajas, oravant tut era dal Terz Mund, è la cassetta restada enfin oz il portatun il pli frequent.

En l'epoca dals DC hai dà emprovas da chattar substituìs digitals per ils portatuns magnetic. La cassetta DAT (Digital Audio Tape) è vegnida sviluppada da Sony il 1986. I sa tracta d'in portatun digital che vegniva duvrà surtut en il champ professiunal sco successur dal bindel magnetic. La DAT pussibilitescha registraziuns en la qualitat dals DC, perquai vegniva ella duvrada savens sco pass intermediar per la produczuin professiunala da DCs. En ils archivs vegnan las cassetas DAT utilisadas sco portatuns segirs e fidaivels per copias da segirtad.

Il Mini Disc (MD), preschentà il 1991, ha furmà l'emprova da chattar in substitut digital per las cassetas da musica (MC). Cun quest portatun pon ins far registraziuns e reproducziuns da sun magneticas-opticas. La qualitat è dentant mendra che quella dals DCs, perquai che las datas vegnan cumprimidas fermamain durant la registraziun. Il svilupp dal DC registrabel ha quasi stgatschà il Mini Disc dal tutfatg.

Dal disc compact a MP3
L'ultima gronda revoluziun en l'industria da plattas è stada la tecnica digitala. L'onn 1982 è cumparì sin il martgà l'emprim disc compact (DC) da Philips, Sony e Polygram. L'emprim DC musical ch'è vegnì en commerzi è stà «The Visitors» da la gruppa svedaisa ABBA. Il DC che persvada grazia a sia fidaivladad, simplicitad per l'utilisaziun e cleritad dal sun ha stgatschà spert ils portatuns tradiziunals analogs dal martgà.

La mesadad dals onns novanta en apparids sin il martgà ils emprims DCs registrabels (CD-R e CD-RW): mintgin pudeva ussa registrar ses agens discs a chasa. Per ina reproducziun audiofila en auta resoluziun vegn actualmain fatg diever da DVDs (DVD-Audio, SuperAudioCD) e da Blu-Ray-Discs.

Ma las datotecas da musica per il diever quotidian na dependan ozendi ni d'in portatun fix ni d'in apparat da reproducziun, ellas transferechan mo pli il sun che ha pers mintga fisicidat e po vegnir registrà e reproducì sin divers portatuns (harddisk, memorias flash,

CD-R e.a.). L'experientscha da tadlar musica è oz caracterisada sco immateriala, mobila, nunlimitada e savens gratuita. In'important pass en direcziun da quest'indipendenza ha furmà il svilup da MP3. Quest format lubescha da cumprimer datas auditivas per 90%, e quai senza gronda sperdita da la qualitat dal tun.

L'emprim lectur da MP3 ch'è vegnì sin il martgà è stà il MPMan F 10 da Saehan Information Systems (1998). Lura ha fatg furora il Rio PMP300: l'inclusiun d'ina taxa da copyright per las chanzuns sin il lectur ha creà la basa legala per la vasta diffusiun dals lecturs da MP3 sin il martgà. Il 2001 è vegnì preschentà l'emprim iPod ch'è restà enfin oz il lectur d'MP3 il pli derasà en tut il mund ed in simbol da status dal temp modern.

Preistorgia...

1532–1564: *Rabelais* scriva «Gargantua et Pantagruel». En il quart cudesch raquinta el da ramurs e suns ch'en enserrads en il glatsch e ch'ins po tadlar en il mument ch'il glatsch luenta.

1623–1627: *Francis Bacon* scriva «The new Atlantis» nua ch'el discorra d'instruments da musica utopics e da maschinass extraordinarias che transportan il sun sur lingias e distanzas insolitas.

1675: Quest onn vegn publicgà postum il «Voyage dans la lune & Histoire comique des Etats ed Empires du Soleil» da *Savinien de Cyrano de Bergerac*, in raquint da science fiction che relata d'in cudesch en il qual vegn menziunada ina maschina che reproducescha suns.

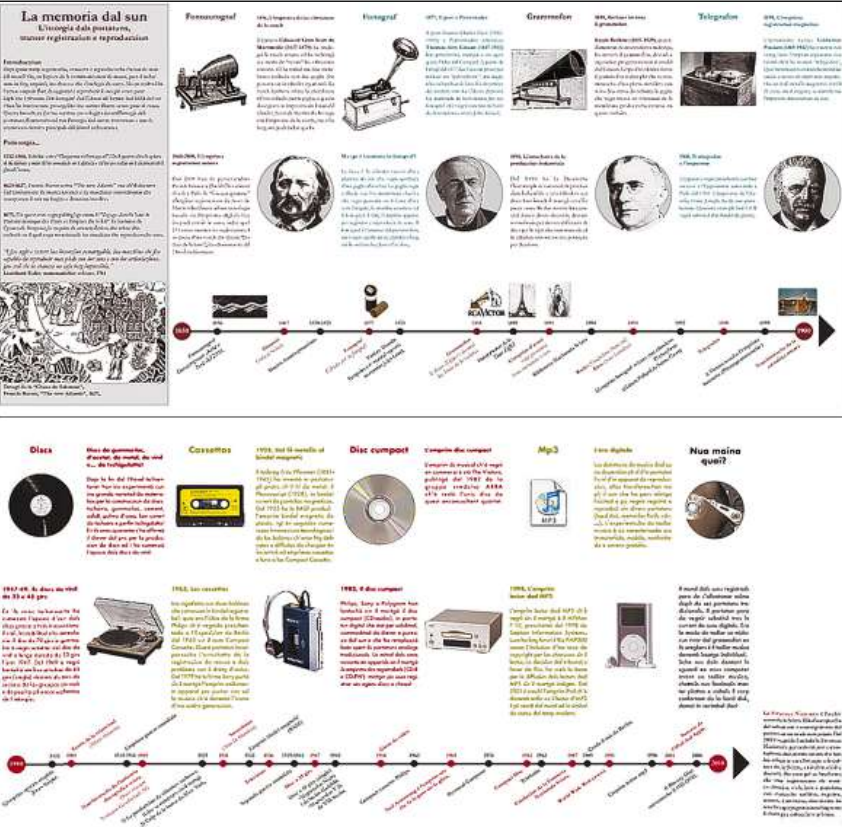
«I fiss segir e tschert in'invenziun remartgabla, ina maschina che fiss capabla da reproducir noss plects cun lur suns e cun lur articulaziuns. Jau crai che la chausa na saja betg impussibla.»
Leonhard Euler, matematicher svizzer, 1761

La preschentaaziun:

Fonoteca naziunala svizra: La memoria dal sun.
(www.fonoteca.ch/yellow/soundMemory_rm.htm).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2797
www.chatta.ch

«La memoria dal sun» en survista.

■ INSTITUT DAL DICZIUNARI RUMANTSCH GRISCHUN

Lavazzas per la fom!

DA FELIX GIGER

Ozendi las lavazzas èn idas en embli-danza. Nua ch'ellas creschan èn ellas malvesidas, perquai ch'il pavel setga mal, vala pauc e supprima l'erva da buna qualitat. La pitschna stima ch'ellas giaudan exprima la locuziun sursilvana *esser pli tups ch'ina lavazza*. Era il poet Muoth para d'avair gi pauc respect da la verdura: «Mo bia tschurvi cun tgau mitgiert / Ei sco lavazzas en in iert».

Ma pli baud era il sdegn cumbinà cun in tschert respect. Ins spretschava la lavazza sco pavel per la biestga, ma la stimava sco pavel per ils portgs. Avant l'introducziun dals tartuffels e da las farinas da pavar eran las lavazzas il nutriment fundamental d'engrasch. Ins rimnava ellas sin la prada u cultivava ellas schizunt en ierts e curtins. Avant d'emplenir ellas en fops en la terra, en butschins da lenn u en ina spezia da silo primitiv, construi da quatter paraids da lenn cun in tetg, stuevan ellas vegnir sbuglientadas e smatgadas en il recipient. Sco cun il crut asch, succedeva qua in process da fermentaziun che las conser-

vava tochen la fin da l'atun, cura che l'engrasch cumenzava. Eran las lavazzas pavladas a la fin vers mez december, era il termin arrivà da clamar il mazler. La lavazza n'è betg adina stada be in pavel per ils portgs. Anc a l'entschatta da nos tschientaner duvravan ils purs en tscherts lieus il feigl verd per pachetar en paintg (sursilvan *pischada*), principalmain sin las alps. Quel è lura vegnì remplazzà dal palpìri da pergamina. En onns da fomaz era la lavazza schizunt ina vivonda per la glieud. Quai attestan differents documents. En ina chanzun rumantscha sin l'onn da la fom 1817 sa chatta la strofa suandanta:

*Il peun dil pauper era spir
Lavazas e mangeuns;
Urticlas, jarvas figiev' buglir,
Migliava quei culs meuns.*

Interessanta è la geografia rumantscha dals plets per *lavazza*. Quels pon ins divider en duas gruppas: dad ina vart la gruppa da *lavazza*, derasada en Surselva ed Engiadina bassa, cun ses derivat

diminutiv *lavazzina* en Engiadina'ota, Bravuogn e Tujetsch; da l'autra vart la gruppa da *lavata*, conuschenta en Sutselva, cul derivat diminutiv surmiran *lavadegna*. Co è questa diversità d'explitgar? In'ipotesa: Tut las furmas rumantschas van enavos sin ina furma masculina comunabla *lavaz* (che è documentada per Razen). Da questa han ins formà en ils territoris correspundents in collectiv *lavazza* cun in diminutiv *lavazzina*; en Sutselva e Surmeir han ins considerà il masculin singular *lavaz* per in plural e reduci quel sin in supponì singular *lavat*, or dal qual ins ha construi in collectiv *lavata* cun in diminutiv *lavadegna*. La probabilitad ch'igl ha existì in pled rumantsch comunabel *lavaz* è gronda. Il medem tip cumpara numnadamain en il lumbard, tessinais e furlan *lavaz*, en il sizilian e cors *lapazzu*, en il toscan *lapaccio*, en il franzos regiunal *lapas* ed eln il spagnol *lampazo*. Tuts han ina ragisch comunabla: il latin *LAPATHIUM* che signifitga 'feglia ascha' ed è vegnì emprestà dal grec *lápathon* cun la medema significaziun.

Racolta da lavazzas en Valrain, ils onns da la segunda guerra mundiala.

FOTO LOREZ

■ OR DAL DICZIUNARI RUMANTSCH GRISCHUN

Lavazzas

DA MARGA ANNATINA SECCHI

En l’ultim faschichel dal DRG è gist cumparì l’artichel «lavazza». Tgi nun enonuscha questa planta, sche na dal num, sche lur silmain dal vesair? Ella sumeglia in pau il rabarber e crescha quasi enturn mintga tegia, da preferenza sin terren grass ed umid. Avant ch’ins cumenzia en il Grischun cun la cultivaziun dals tartuffels, duvrav’ ins questa planta oravant tut per pavar ils portgs. Ins rimnava las lavazzas selvadias, ma ins cultivava ellas er en ierts aposta: «üert da lavazzinas» u «lavazziner» (Engiadina), «curzoin da lavadoina» (Lantsch), «lavater» (Sutselva) u «lavazer» (Surselva).

En il material rimnà dal DRG vegnin nus a savair che: «In lavazer ei in liug cun mai lavazzas» (Flond) e che: «Els selvadis ha mintga pur in lavazer» (Sevgein). Pli baud eran pia las lavazzas insatge da valur che valaiva la paina da vegnir cultivà. En ils statuts da Puntraschigna dal 1587 statti: «Üngiuna persuna nu daia mner scotta our da las alps, ne eir lauazinas, ne zierchiel per der à la muaglia grossa ne mnüda».

I dat er ina chanzun sur da l’onn da la fom dal 1817, che sa referischa a las lavazzas sco nutriment per ils umans: «Il peun dil pauper era spir / Lavazas e mangeuns; / Urticlas, jarvas figiev’ buglier, / Migliava quei culs meuns».

Las lavazzas giuvnas han dentant servì da nutriment pels umans fin al 20. tschientaner. Surrein: «Cun la feglia giuvna da lavazzas figevan nus salata». Ed en il cudesch «Capuns» da Lengler/Bieler pudaina leger: «Sco ils vegls da Medel han detg a mi, haien las puras pli baul fatg ord giuvnas lavazzas ils capuns, la primavera da lavazzas ord il contuorn da casa, pli tard si mises, e la stad si d’alp».

Las lavazzas èran damai insumma betg insatge mo per ils animals. Ils ufants avevan spezialmain gugent ils monis da las lavazzas, ch’els mangiavan criv. A Breil schevani: «Il stumbel dalla lavazza ei buns per prender giu la seit». Ed er a Riom: «Igls unfants teiran lavadegna e maglian igls stenghels crivs; la part giudem, tgi sa statga dalla tgascha d’la ricsch è pi grossa, alva, ed ilgs unfants deian a chella la clav». La feglia duvrav’ ins per pachetar en il paintg.

Il puschel lavazzas vegn lià ensemen cun in pèr stumbels immediat suenter racoltà (Valragn, enturn il 1940).

Las lavazzas racoltadas pli ad aut vegnan purtadas a chasa sin la rain. Sche la fuaina e la chamonetta per las lavazzas èn sper chasa, è il viadi tant pli lung (Valragn, enturn il 1940).

Sin la fuaina (davant sanester) sbuglient’ ins las lavazzas che vegnan suenter sguttadas sil crivel (tranter fuaina u chaldera e chamon) ed alur messas cun ina furtga (sutvart) en ina chamonetta aposta.

Moda da racoltar e da conservar

Las lavazzas na vegnivan segadas, ma bain racoltas a man, ina per ina, per na perder la taja alva dal moni, ch’ins cartevava spezialmain nutritiva. Ins fascheva puschels cun tut, ch’ins mantunava e purtava avant chasa, sper la fuaina e la chamonetta per lavazzas. Là vegnivani l’emprim sbuglientadas, lura messas a sguttar sin in grond crivel da lain e suenter mantunadas en la chamonetta. Plaun a plaun ch’il mantun endadens augmentava, mette’ ins aissas davant si, ina sur l’autra, per serrar successivamain l’entrada.

Tras l’agen pais vegniva il mantun smatgà ensemen e fermentava fin vers d’atun, cur ch’ins cumanzava ad en-

graschar ils portgs. Enfin là era il mantun daventà ina massa cumpacta, da la quala ins tagliava giu flettas cul tagliafain.

Pli baud mette’ ins las lavazzas, empè d’en chamonettas, en butschins u er mo en chavas enten la terra, ch’ins empleniva e suenter zappitschava ed engrevgiava cun aissas e crappa.

A Vrin racoltav’ ins vers la fin da fanadur, gest avant che prender en il fain, e la segunda giada avant il rasdiv. Da stad pavlav’ ins las lavazzas direct als portgs, u ins manizzava quellas e sbuglientava en la sadella pels portgs.

Malgrà la lavur, il resultat valeva la paina, sco Darms ha scrit: «Las lavazzas seigien quellas che dettien las sdremas cotschnas ella carnpiertg».

Medischina populara

En la medischina populara eran las lavazzas enonuschentas. Riom: «La figlia dalla lavadegna vign duvrada cunter en colp, anflamaziun, da far calar giu chella». En la Crestomazia da Decurtins statti: «Per mal agl tgea ègl bung da mettar se figlia lavadegna». Ins conuscheva er «egn etg or da lavadegn ancunter pitzgeadas d’insects». Damai in’ ordvart nizzaivla planta!

En la Crestomazia chattaina dentant er indicaziuns cuntrarias: «Las lavazas

tusseghesch, perquei ch’ellas cuntegnan in cert tissi». Pli probabel sa referiva quai al fatg che sch’ins mangia las plantas pli veglias, survegn’ ins la diarrea. Il sem setgantà da la lavazza ha l’effet oppost, a Sumvitg per exempel deva ins quel als vadès che avevan la sfuira.

Modas da dir

Sche insatgi di ad Ardez: «Sar Jon Peider vaiva uraglias sco lavazzas» san ins immediat insatge sur da lur dimensiuns. Sche percenter a Champfer insatgi ha

«üna gniffa da lavazzinas», nu sa referischa quai a sias dimensiuns. Sche «a quaista bella gniffa da lavazzinas nu ple-scha nos trat», sche perquai che questa tala è ina bucca (memia) fina.

Ozendi èn las lavazzas vegnidas en discredit e quai s’exprima er en tschertas modas da dir. A Riom è in «lavadegn» in tgutg, ed en Surselva pon ins esser «pli tups ch’ina lavazza». Quai sa lascha dentant er volver enturn, sco en quest citat or d’in cudesch da Vic Hendry: «Podà che quei ei pli tup ch’ina lavazza, mo dil tuttafatg giud via eis ei buc».

«Esser Flam per vegnir European»

L'identitad basegna in intschess circumscriit

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **I succeda savens ch'in pievel sto cumbatter decennis a la lunga per survegnir ils dretgs che ses linguatg merita. L'esperienza d'in cumbat da pliras generaziuns stimulescha in tal pievel a ponderaziuns pitras davart la pussanza statala.** Da quai dat perditga il cas dals Flams en Belgia. 1830 ha la rebellium d'ina burgaisia francofona encunter il retg ollandais stgaffi in stadi che dava dretgs politics be als umens bainstants, entant ch'ils paupers, per gronda part Flams, vivevan en relaziuns inumanas. Pir la generalisaziun dal dretg da vuschar e d'eleger e da l'educaziun en scola ha pussibilità al moviment flam da conquistar plaun plaunet l'egualitad da sia lingua cun il franzos. Gidà ha era l'armonisaziun da las normas ortograficas flamas ed ollandaisas, stgaffind in spazi da comunicaziun che tanscha da la Frisia dal vest bilingua als conturns da Lille e cumpiglia las Antillas ollandaisas ed il Suriname en l'America dal sid, senza emblidar l'Africa dal sid cun ses «Afrikaans» che po valair sco in idiom ollandais. 1962 han ils Flams obtegnì la circumscripziun da lur intschess linguistic. Varsaquantas vischnancas flamas sper il cunfin linguistic ed enturn Bruxelles/Brussel, chapitala bilingua da Belgia e l'UE, concedan «facilitaziuns» che schlucan la monolinguitad uffiziala a favur dals francofons. Ina da lezzas citads flamas «cun minoritad francofona protegida», tranter la chapitala e Lille, enamez ils muts da las Ardennas flamas, ha num Ronse. Là, ils 15 da mars 1937, è naschì Eric Ponette, dapi 1996 parsura da l'Uniun flama da medis. Il bulletin d'ina uniun da scripturs flams ha gist publictà in essai da Ponette davart l'identitad flama (1); lez artitgel merita era nossa atenziun.

«La channa sa storscha senza ir en tocs»

Gia en l'emprim paragraf constatescha l'autur: «L'identitad da cuminanza è colliada cun la dumonda: 'Da tge pievel faschainsa part?' (...). D'in pievel fa part l'emprim la populaziun da derivanza, dentant era quels immigrads che vulan s'integrar en lez pievel (...). Il linguatg matern è il med da comunicaziun che pussibilescha a l'uman da chapir e d'exprimer nianzas raziunalas ed emoziunalas en la moda la pli subtila (...). Er la terra e cuntrada collian, cunzunt l'agen vitg u l'atgna citad (...). In davos element da nossa noda da cuminanza è l'istorgia. Las ragischs da nossa cultura, sco per blers pievels en l'Europa dal vest, chattainsa en la Grezia antica ed a Roma (...). Nossa ierta cristiana e democratica, sco era noss pacifissem tradiziunal en cuntrarais a

l'agressiun violenta; nossa prontadad d'ans defender n'è betg tant quella da la spada, mabain plitost quella da la channa che sa storscha sut la burasca, dentant senza ir en tocs» (p. 2–3). La davosa frasa sa referescha a las experiencias pitras da la schuldada flama, obligada da far per cumond, durant l'emprima guerra mundiala, ad uffiziers professiunals francofons che na chapivan betg flam, entant che l'intschess francofon da Belgia, occupà da Germania da l'entschatta ennà, n'ha betg stui furnir pavel da chanuns. Quai ha lura rinforzà il moviment flam en ils onns ventg e trenta. Ponette fa endament il cumbat politic flam dal 20avel tschientaner, il qual ha cuntanschì la fundaziun d'ina regiun autonoma: «Il moviment flam ans ha liberads in pau a la gia dal stadi centralistic beltg ch'opprimeva nossa identitad dapi sia naschientscha 1830 ed ha chalà d'ans stenschentar be navidas, plaun a plaun. La solidaritad tranter persunas e generaziuns, creschida tar lez moviment da liberaziun, è stada il ferment e l'impuls che ha manà a la naschientscha d'in parlament flam e d'ina regenza flama e declera l'engaschament da tants lavurers ed intellectuals che han unfri lur temp liber, lur quietezza e schizunt lur vita per realisar il siemi da l'autonomia» (p. 3).

«In pievel senza memorgia n'ha nagin avegnir»

L'autur examinescha lura la dumonda da l'identitad en sasezza: «Il quità per l'identitad palesa ch'ins sa respecta sez (...). Il giavisch d'in pievel da mantegnair sia identitad e mussar sia fatscha al mund è derasà sin l'entir planet (...). L'Europa culturala vul dir la renconuschientscha da la differenza e la pussaivladad da collavurar respectond tschels» (p. 4). En quest regard citescha Ponette (p. 4) ina decleraziun fatga 1994 da Vigdis Finnbogadóttir, lezza giada presidenta da l'Islanda: «Nus essan gist 265 000, ma nus mantegnain vigilants l'ierta da noss passà. Ses coc è il pled, la vierva... Nossas tradiziuns, pia la memorgia da noss passà e la preservaziun da nossa identitad culturala surdainsa a la glieud giuvna... In pievel senza memorgia n'ha nagin avegnir». Ponette citescha lur (p. 5) ina chantadura da Burundi, pajais african che la Belgia ha administrà 1919–1962 per franzos: «Dapi onns ma dumond'ins pertge che jau na chantia per franzos. Lezza dumonda ma para curiusa. Per cas discurra franzos en urden, ma quai na di nagut da mia identitad. Jau poss star a Bruxelles e chantar a Hamburg, Londra u Paris; mes cor è restà en Burundi. L'emprima cundiziun da la genuinadad artistica è da duvrar il linguatg dals agens patratgs, siemis e maru-

saglias.» Sin quai Ponette: «Glyn Richards rapporta quai che Gandhi [apostel da la nunviolenza, G. S.-C.] manegiava da la relaziun tranter persuna e cuminanza: 'L'individi n'è betg (...) independent da ses ambient; perencunter èsi gist l'ambient quel che dat in senn a la vita da la persuna. Ses patratgs, sentiments ed experiences èn enragischads en sia cuminanza vitala, nua che vierva e tradiziun èn unidas'» (p. 5).

Emprender la vierva dal domicil nov

La part centrala da l'essai, entitulada: «In cunfin n'è nagin mir», exprima il coc dal patratg flam davart la convivenza savens spinusa cun ils francofons aifer la Belgia e l'UE: «Per viver e francar nossa identitad flama, èsi d'avantatg d'avair in intschess cun in cunfin. Cunfins ston esser, per amur d'ina convivenza paschaivla da pievels differents en intschess limitrofs, empè d'ina tschungla nua ch'il pli ferm cumonda (...). Il dretg internaziunal distingua tranter 'ius soli', il dretg territorial, e 'ius personae', il dretg persunal. L'emprim princip premetta ch'ins emprendia il linguatg dals avdants dal pajais nua ch'ins va a star; il segund princip dat il dretg da vegnir servì en l'atgna vierva a tgi che va a star en in auter intschess linguistic (...). Ils francofons beltgs cumbattan il princip territorial e nossas leschas da linguatg (...). La Frantscha però applitgescha il dretg territorial (...) en moda bler pli rigurusa che nus Flams; las 'facilitaziuns' linguisticas generusas che nus concedin als francofons sper il cunfin dals linguatgs na datti betg per ils Alsazians ed ils Flams da Frantscha [e gnanca per ils Bascos, Bretons, Catalans euv. da Frantscha, G. S.-C.]. Plinavant faschainsa stim che t. a. la politica francofona dal 'ius personae' ha spustà il cunfin da linguatgs vers nord en il curs dals seculs. Nus na basegnain pia nagina lecziun da democrazia da regents che schlargian lur intschess en in'emprema fasa en virtid dal 'ius personae' e lura franchiseschan lur expansiun senza scrupels en virtid dal 'ius soli'. Ins na po mai demasclar avunda lezza ipocrisia ('schijnheiligheid') francofona» (pp. 6–7).

Il flam en Frantscha

L'expansiun dal franzos en Flandra è confermada t. a. d'Élisée Reclus (1830–1905), oriund da l'Aquitania, professor a l'Universitad libra da Bruxelles, in dals geografs europeics ils pli renumnads dal 19avel tschientaner. Reclus: «Il linguatg flam n'ha mai chalà da perder territori a favur dal franzos» (2) en las parts dals Pajais bass antruras burgognais annectadas da Frantscha en il 17avel secul, t. a. er a Lille. En sia descripziun da Frantscha

1877 menziuna Reclus var 150 000 persunas da vierva flama tranter il Mar dal nord ed il curs sura dal flum Lys/Leie. Oz discurr'ins en lez intschess quasi be pli franzos. Là, dapi ils onns tschinquanta, organisescha in'uniun culturala flama da Belgia curs en linguatg da standard. Ina magistra: «'Il flam senza fadia' na datti betg (...). Il pass dal dialect al linguatg da standard va en general svelt. Ma tgi che n'ha survegnì a chasa nagina enconuschientscha da flam ha dapli fadia cun il stgazi da plets, la dretga pronunzia e la facilitad linguistica. Jau na vi segir betg generalisar, ma en lur tscharvè pari sco sch'i fiss incorporà in latsch che refusass instinctivamain da laschar passar in auter linguatg ch'il franzos. Dal remiment pon ins dir il medem d'ina gronda part dals Beltgs francofons» (3).

Ils Romands per il «ius soli»

Las reproschas da Ponette als francofons na valan tuttina betg per noss confederads romands. Gist els han defendì il «ius soli» cun vemenza en ils onns novanta, tar la discussiun davart l'artitgel da linguatgs en la constituziun federala. Per exempel cuss. guv. Jean Cavadini (Neuchâtel): «Il princip da territorialitad da las linguas ha s'effectuà en moda relevanta areguard la maschaida da populaziun instradada en il 19avel tschientaner, cun la naschientscha dal stadi federal, en connex cun la libertad da domicil e l'industrialisaziun. Lez princip ha numnadamain pussibilità ina stabilitad remartgabla dals cunfins tranter linguatgs e da las proporziuns numericas tranter las differentas cuminanzas. Ina tala stabilitad è vegnida da l'integraziun savens sperta d'immigrants svizzers u esters che han emprendì il linguatg dal chantun nua ch'i èn vegnids a star. Il princip territorial è pia l'emprim in factur essenzial da pasch tranter cuminanzas linguisticas» (4). Anc oz, en la discussiun davart ina constituziun nova per il chantun biling da Friburg, sa mussan ils Romands defensurs fervents dal princip territorial, per garantir l'integraziun linguistica dals immigrants alemans, natiralmain bler pli numerus ch'ils francofons domiciliads en il rest da Svizra. Areguard lez princip sumeglian ils Romands neolatin bler dapli als Flams germans ch'als francofons da Belgia u Frantscha.

«Bajegiar in mund meglier»

Ponette fa endament la deviza tradiziunala flama: «Esser Flam per vegnir European» (citada p. 8) e commentescha: «Gandhi patratgava anc pli lunsch (...): 'L'internazionalissem manegia che pievels da regiuns u naziuns differentas sa reuneschian e vegnian perina per far ina politica cuminaivla. L'engaschi per l'atgna na-

ziun na cuntradescha tuttina betg a quel per la carstgaunadad'. Viver nossa identitad flama sco creschids è collià cun l'avertura areguard autras culturas e la solidaritad cun auters pievels, cunzunt cun quels che basegnan dapli agid. La cooperaziun al svilup è in duair uman» (pp. 8–9). L'autur punctuescha: «Jau crai en la valor da l'identitad da cuminanza cun ses elements differents, numnadamain il pievel, il linguatg, la moda da viver, il pajais e l'istorgia; jau na ma sent tuttina betg disfortunà perquai ch'ina part da lezs elements po sa midar, u perquai che l'opziun per in pievel determinà è a la fin finala in'opziun conscienta (...). Nus stuain avischnar la Flandra ed ils Pajais bass e francar nossa cooperaziun cun tschels pievels europeics sin ina basa confederala, pia preservond per mintgin ina vaira autonomia. Jau crai che nus possian anc oz fascinar umans giuvens cun lez project, premiss che nus suttastritgian adina cleramain sias duas pitgas. Per l'ina lainsa mantegnair e rinforzar nossa atgnadad flama e mussar sia fatscha a l'entir mund; da l'autra vart lainsa collavurar sinceramain cun auters pievels per bajegiar in'Europa meglra ed in mund meglier» (pp. 10–11). Ponette concluda cun il vers suandant dal chantatur ollandais Bram Vermeulen (p. 11), fitg popular en Flandra, sco che Willy Cobbaut, editur dal bulletin che ha publictà l'essai, ha confermà persunalmain a l'autur da questas lingias:

*«Ik heb een steen verlegd in een rivier op aarde
Nu weet ik dat ik nooit zal zijn vergeten
Ik leverde het bewijs van mij bestaan
Omdat door het verleggen van die ene steen
De stroom nooit meer dezelfde weg zal gaan.»*
(*«Jau hai spustà in crap en in flum sin terra. Ussa sai ch'ins na m'emblida mai. Jau hai dà la cumprova da mia preschientscha, perquai che, pervi da be quel crap spustà, il current na va mai pli il medem curs.»*)

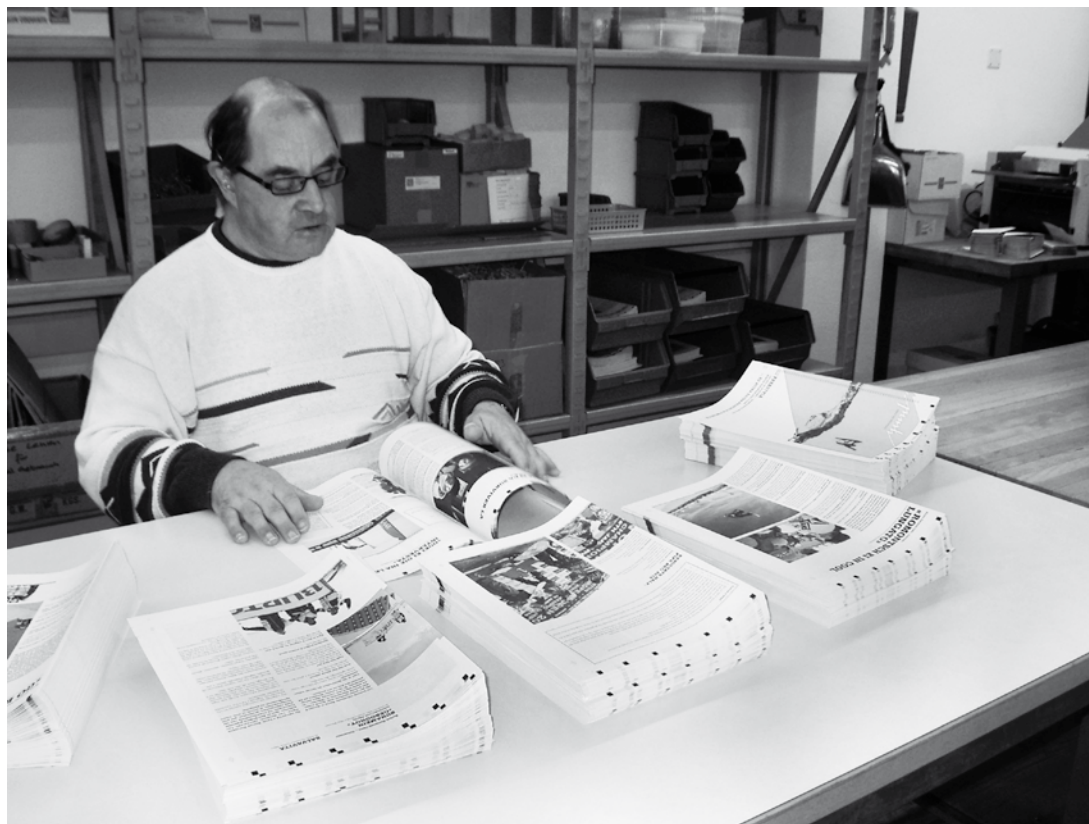
- 1) Eric Ponette, Ben ik nu een Vlaming, een Belg, een Europeaan of een wereldburger? En: Mededelingen Vereniging van Vlaams-Nationale Auteurs, 2003/1, pp. 1-12. Adressa: Bosstraat 2, B-9310 Baardegem-in-Aalst (Flandra). Posta electronica: w.cobbaut@wanadoo.be
- 2) Élisée Reclus, Nouvelle géographie universelle. La terre et les hommes. Tom 2: La France. Paris (Hachette) 1877, p. 782.
- 3) Onderwijs. Interview met... Cécile Duquesne. En: «KFV-Mededelingen», december 2002 – favrer 2003, pp. 4–5. Adressa: Roger Vynckier, Kapellestraat 11, B-8790 Waregem (Flandra). Telefon e fax: 0032 56 60 13 51. Posta electronica: kf.vfransvlaanderen@skynet.be
- 4) En: Alexandre Bonnard, Jean Cavadini ed auters, Ici on parle français! Losanna (Cahiers de la Renaissance vaudoise, ISBN 2-88017-122-9) 1992, p. 39.

«INS STO FAR CH'I VA INSACO PER ELS.»

da Silvana Derungs

pa tar comunicaziun.ch, nua che las Punts vegnan tagliadas ed agraftadas per lura puspè sa platgar sin ina maisa da l'ARGO. Là vegnan ellas faudadas e munidas cun las etichettas d'adressas e purtadas sin posta. Quai è ina lavur dad in di (sche omaduas partidas han pouca lavur) fin trais dis.

Oz sa metta Markus Christen vi da la maisa da Punts. En tutta concentraziun prenda el in'artga suenter l'autra enta maun, metta sin quella suten, prenda la proxima, fin che tuttas tschintg furman las Punts

L'existenza da las Punts che vus tegnais enta maun è tranter auter era d'engraziar a la lavur da l'ARGO. Ma tge lavur vegn propi prestada en il lavuratori da l'ARGO a Glion? In sguard.

Mardi la damaun, la posta è las 7.38 a Glion, Porta Sura. Jau ma rend vers il lavuratori da l'ARGO. A Glion datti ina chasa da dimora da l'ARGO ed in lavuratori protegì per persunas creschidas cun impediment. Quellas duas persunas ch'èn sortidas cun mai da la posta han segns da dumonda sin lur fatscha. Pertge pomai ch'jau sortia qua da la posta? Cura ch'jau ditg ch'jau vegnia en lur lavuratori per guardar in zic la lavur èn ils segns da dumonda anc blier pli gronds.

Tge vegn fatg cun Punts?

A l'entrada dal lavuratori ma beneventa in suenter l'auter in «bun di» gentil. Gieri Vinzens, il manader, vegn e di che las artgas da las Punts stampadas sajan preparadas, che las etichettas cun las adressas dals abunents da Punts na sajan dentant anc betg arrivadas per far la spediziun. Ma quai n'è betg tragic. In curt telefon cun noss secretari dat scleriment: las adressas èn sin posta. Jau guard tuttina mo ina giada l'emprim pass da lavur: suenter che las Punts èn stampadas, arivan las artgas numnadain tar l'ARGO. Qua vegnan ils fegls da palpì mess en la dretga successiun. Silsuenter turnan quels mantuns puspè en la stam-

da 20 paginas. Quai saja ina flotta lavur, sinceresch el. Sch'el guardia era mintgatant sin il cuntegn, al dumond jau. El scurlatta il chau. Na, na, el na chapeschia gea betg rumantsch. Quai saja era bun, uschiglio giessi anc pli ditg da metter ensemen, ri el.

In'egliada sin la pluna ed jau fatsch il quint ch'el vegn ad esser occupà l'entir di cun quella lavur. Quai saja probablmain uschia, conferma Röbi Albin che tgira ensemen cun Marianne Pfister las lavurs en questa stanza da lavur. Oz è Markus Christen sulet cun las Punts, perquai ch'igl ha per il mument relativamain blera lavur per tuts. A las 8 uras èn otg persunas vi da trais maisas da lavur. Sin ch'jau giaja vegni ad esser 12 persunas. Il lavuratori occupa schizunt mumentanmain 47 persunas e 10 persunas da persunal. Sa chapeschia ch'igl n'è betg adina simpel da motivar tuts per las lavurs avant maun. Uschia era quella damaun. Qua dovri insaquants buns plets da maun da Röbi u da Marianne, e lura vai per il pli lura schon.

Adina insatge da far

Adina na datti dentant era betg tanta lavur. L'onn passà hai dà paucas incumbensas ed i saja stà plitost ina sfida dad occupar mintgina, p.ex. cun zambregiar, far chadainas u cun producir ils uschenumnads k-lumets: faschs da lainins che gidan ad envidar il fieu en pigna. Mo era tgi che n'ha betg da far fieu ha probablmain gia tegnì in product da l'ARGO enta maun, p.ex. la stad ad x-ina festa en

furma dad in zagrender: ils lainins per quellas delicatessas grilladas vegnan era fabritgads en l'ARGO, sco er autras lavurs da scrinaria e surtut lavurs da turnar («drechseln»), p.ex. lainins per plazzar sisura il bal da golf. Relativamain nova è la lavur da reciclagi: qua vegnan differents apparats sco maschinass da lavar prendids dapart per la reutilisaziun da singulas parts. Quai saja anc ina lavur en la fasa d'emprova per guardar, sch'ì giaja insumma.

La sfida da sia lavur – explitgescha Röbi Albin – saja surtut da chattar ina lavur ch'è adattada per mintgin. Ils ins èn pli fermes, auters pli flaivels. Uschia ston era tschertas lavurs vegnir partidas en pass pli simpels e pli difficils: «Ins sto far ch'ì va insaco per els.» La lavur dad emballar il material da votaziun che la citad da Glion surdat a l'ARGO è in exempel: duas persunas èn quel di occupadas cun metter ils documents en la cuverta e duas persunas èn responsablas «mo» per tatgar las cuvertas, ma er ellas han lur funcziun. Pli difficil daventia lura dad occupar tuts, sch'ì dettia lavurs che fetschian prescha. Tschertins veglian che la lavur saja fatga pli gugent ier che oz, deplorescha Röbi Albin.

Il pli sisum, en l'etascha sut il tetg, emprend jau d'enconuscher Adolfina Coray. Ella è occupada davos il taler cun taissar in passatori da maisa. Qua vegnan era tessids sets da maisa, schlingias u sien-tamauns. La lavur cun ils pedals e la concentraziun per mantegnair il muster da la stoffa è vaira pre-tensiusa ed jau sun impressiunada. I vesa ora plitost cumplitgà per mai. Adolfina Coray di ch'ella haja schon da suar mintgatant fin ch'ella saja en la lavur e la saira cura ch'ìls egl èn stanchels. E lura datti anc mintgatant da quels nufs en il fil, sche redacturas da Punts vegnan e fan memia bleras dumondas...

sura Plain concentraziun: Markus Christen metta ensemen las Punts. miez Adolfina Coray è occupada cun taissar. sut Röbi Albin guarda che mintgina e mintgin haja la dretga lavur.

Da l’Acta da mediaziun (1803) al Contract federal dal 1815

■ **L’istorgia svizra e grischuna dal 1803 al 1814/15 stat sut l’ensaina da la mediaziun fatga tras Napoleun Bonaparte. L’epoca cumenza cun la dissoluziun da la Republica helvetica da tempra centralistica e va a fin cun la sconfitta da l’armada franzosa cunter la coaliziun monarchica.** L’adesiun dal Grischun a la Svizra il 1803 è vegnida messa en dumonda ina davosa giada en rom dal Culp da stadi reacziunar dal 1814. Il Contract federal dal 1815 ha dentant mess ina fin a tuttas tentativas da vulair restaurar las relaziuns politicas da la Veglia Republica.

Napoleon I Bonaparte

* 15 d’avust 1769 ad Ajaccio (Corsica), † 5 da matg 1821 a Longwood (Sant’Elena, Atlantico dal Sid). L’emprim contact dal general Bonaparte cun il Grischun datescha dal 1796: suenter sias victorias en la Lombardia ha el recumandà a las Trais Lias d’occupar ils pass grischuns cun truppas franzosas per impedir l’invasiun d’armadas austriacas. Las Lias han supplitgà el da tralaschar quai. La stad 1797 èn las Terras subditas sa declaradas independentas da la Republica grischuna. Ils 29 da zercladur ha Bonaparte discutà cun Gaudenz von Planta la pussaivladad d’incorporar la Vuclina sco quarta Lia grischuna ed ha alura era acceptà, sin giavisch dal congress extraordinari da las Lias dals 2 da fanadur, d’intermediar tranter quellas e la Vuclina. Ils 10 d’october 1797, suenter ch’ils Grischuns avevan laschà scader il termin da mediaziun (settember 1797), ha Bonaparte permess als subdits grischuns da s’unir cun la Republica cisalpina (Lombardia). Ils 22 d’october ha il directori da quella relaschà a Milaun il decret d’uniun «senza resalvas», quai vul dir inclus Villa e la Val S. Giachen che vulevan s’associar al Grischun. Ils 28 d’october ha il directori cisalpin proclamà a Sunder uffizialmain l’uniun e decretà la Confisca. La delegaziun grischuna, che dueva intimar Bonaparte da revocar quella decisiun, è vegnida beneventada da quel l’entschatta november 1797 cun ils plets: «Vus vegnis memia tard! Ins ha cusseglià vus malmain. L’incorporaziun [da las Terras subditas] en la Republica cisalpina è irrevocabla.» L’invasiun da truppas franzosas en il Grischun il mars 1799 n’è betg vegnida cumandada da Bonaparte sez, ma bain da ses generals, tranter quels Claude-Jacques Lecourbe, Joseph Laurent Demont, André Masséna, Joachim Murat. La Constituziun da Malmaison da l’avrigl 1801 è vegnida applitgada mo superfizialmain. L’avust 1802 ha Bonaparte retratg s’armada dal Grischun e provocà qua tras (sapientivamain?) revoltas reacziunaras. Il november dal medem onn ha el alura ordinà a Paris l’uschenumnada Consulta, vul dir mulissiers dal Grischun (Florian von Planta e Jakob Ulrich Sprecher von Bernegg) e da la Confederaziun e dictà il favrer 1803 l’Acta da mediaziun. Ils 18 da november ed ils 5 da december 1804 ha Napoleun envidà la delegaziun da la Dieta confederala – tranter auter Vincenz von Salis-Sils – a sia incurunaziun sco imperatur. Il 1810 è el sa designà en il tractat da Vienna signur da Razén enstagl d’Austria. Dal 1799–1815 han tschients da Grischuns servì en l’armada franzosa.

Adolf Collenberg

Mediaziun

Epoca da l’istorgia svizra e grischuna che s’extenda dal 1803 fin il 1814/15. Ils 10 da november 1802 ha la Dieta confederala delegà il federalist Florian von Planta e l’unitarist Jakob Ulrich Sprecher von Bernegg a las tractativas a Paris, l’uschenumnada Consulta. Ils 19 da favrer 1803 ha Napoleun decretà l’Acta da mediaziun (versiun originala rumantscha 1803: Act de mediatiun) per la Confederaziun. Il chapitel VII cuntegna la constituziun dal chantun Grischun en 13 artitgels, sutscritta da Bonaparte e tranter auter era da Sprecher. Ina cumissiun da set commembers aveva da metter en vigur la

Cun la retirada da la Russia (1812/1813) va la predominanza napoleonica en l’Europa a fin. (Maletg dad Adolph Northen).

nova constituziun: Jakob Ulrich Sprecher von Bernegg, Florian von Planta, Gaudenz von Planta, Franz Riedi, Gieri Antoni Vieli, Johann Theodor Enderlin e Georg Gengel. Ils 10 da mars 1803 è la cumissiun entrada en uffizi (emprima seduta: 14 da mars 1803). L’Acta da mediaziun ha effectuà la fundaziun dal stadi grischun modern cun ina regenza, ina legislativa ed in’administraziun centrala, restabilind dentant la veglia struttura federalistica: las Trais Lias, las dretgiras autas e l’organisaziun giudiziala. La podestataria dal Signuradi è vegnida abolida, Lantsch Sut è vegnì attribui al cumin dals Quatter Vitgs (nov: Tschintg Vitgs) e l’uvestg da Cuira ha pers ses dretgs e titels da prinzi imperial. Il signuradi liber da Tarasp (austriac) è vegnì incorporà a l’Engiadina Bassa; l’Austria ha mantegnì sia suveranità en il signuradi da Razén fin il 1809, alura è quel passà a la Frantscha. Ils privilegis da persunas e lieus èn vegnids abolids, percurter han ins reintroducì il vegl sistem dal pli. L’iniziativa da lescha è vegnida concedida al Cussegl grond che dumbrava 63 commembers elegids dals cumins. La legislativa regiva era sco mediatura tranter las vischnancas e sco istanza electorala per ils delegads a la Dieta confederala. Il Cussegl pitschen, che consistiva dals trais chauslia elegids dal Cussegl grond, furnava l’executiva permanenta (ella ha remplazzà l’anteriur Congress pitschen). La Cumissiun dal Cussegl grond, creada il 1805, è s’etablida sco vaira regenza accessoria. Il Grischun era puspè daventà ina democrazia referendaria, ma ils cumins avevan pers lur autonomia quasi totala e

mantegnì sulettamain la suveranità giudiziala. L’administraziun e las finanzas eran exclusas dal referendum. Cuira era daventada la suletta chapitala e la sedia da las autoritads chantunalas. Cun l’introducziun dal sistem vegl modifitgà han ils conservativs puspè surpiglià ina rolla dominante. Ils 20 d’avrigl 1803 ha il progressiv Jakob Ulrich Sprecher von Bernegg avert l’emprima seduta dal Cussegl grond da tempra maioritarmain conservativa e reacziunara. Il squitsch franzos ha però impedi embrugls da partidas; el ha sfurzà ils Veglrepublicans (Federalists) ed ils Refurmists-centralists ad ina tenuta moderada ed ha regalà al Grischun diesch onns da pasch politica, malgrà tut ils problems da quel temp.

La giustia era sco adina manglusa e partischanta. La Dretgira d’appellaziun chantunala, instituida per cas criminals il 1803, incassava taxas d’appellaziun prohibitivamain autas, e la cassa statala era restada vida, tranter auter perquai che las entradas dals dazis, da la regaglia dal sal e da la cumpart da represchentanza vegnivan repartidas sin las Lias. La bloccada continentala da Napoleun cunter la Gronda Britannia ha paralizà il trafic da transit. En ils onns 1805 e 1809 han ins stuì dar dumogn a duas occupaziuns da cunfin sut il general Niklaus Rudolf von Wattenwyl, e las furniziuns permanentas da schuldads a Napoleun rendevan il pievel malcontent, gist sco ils «magliagratuit» dal temp da la Republica helvetica.

L’uvestgieu da Cuira aveva pers tras la secularisaziun e l’incameraziun il Tirol ed il Vorarlberg cun lur radund 80 000

olmas, ma il squitsch guvernamental sin la baselgia catolica en il Grischun era sa diminui en sia favur. La constituziun, a la quala las duas partidas na devan a l’entschatta betg grondas schanzas, è stada solida, malgrà sias mendas considerablas. Ella ha creà in urden statal stabil ch’ha fatg frunt al Culp da stadi dal schaner 1814, ina revolta dals reacziunaris, ed ha durà, cun pitschnas modificaziuns (1815), fin a l’instituziun da la nova organisaziun giudiziala dal 1851 e fin a l’introducziun da la Constituziun chantunala revedida il 1854. La stabilitad politica ha mobilisà forzas ch’han effectuà en ils decennis sequents innovaziuns persistentas en ils secturs da la scola, da la sanitad, dal pauperesser e da la construcziun da vias. Organs da publicaziun durant la mediaziun: «Churer Zeitung» (1800–05); «Der Telegraph aus Graubünden» (1806–16); «Der Neue Sammler» (organ da l’innovaziun, quasi senza success politic); «Wöchentlicher Anzeiger» (1805–07); «Intelligenz-Blatt» (1807–1834).

Adolf Collenberg

Beresina

Flum lateral dal Dnjepr (Bielorussia), collià tras in chanal cun la Düna. Ils 28 da november 1812 èn l’armada russa e truppas da Napoleun sa confruntadas a la Beresina. Il corp franzos dad Oudinot ha subì ina sconfitta a la Düna en vischinanza da Polozk. Ils quatter regiments svizzers (ils «Svizzers cotschens»), incorporads en l’armada franzosa, avevan l’orda da franar cun agid dals Polacs e Franzos l’armada russa a la punt sur la Beresina, permettend a las truppas franzosas da traversar il flum. Tranter ils Svizzers sa chattavan era il regiment dal colonel Andreas Ragetti da Fiem e plirs uffiziers e schuldads dal Grischun. Dals 1300 Svizzers han survivi mo 300 la Battaglia a la Beresina. Avant la battaglia duain els avoir chantà la chanzun daventada famosa «Unser Leben gleicht der Reise eines Wanders in der Nacht» (text: Ludwig Giseke, musica: Friedrich Wilke).

Martin Bundi

Culp da stadi (1814)

Cupitga da la Regenza provocada ils 4 da schaner 1814 a Cuira tras reacziunaris prevalentamain catolics sut la batgetta dal cont Johann von Salis-Soglio, da Johann Heinrich von Salis-Zizers e da Peter Anton de Latour en consequenza da l’aboliziun da l’Acta da mediaziun napoleonica, decretada tras la Dieta confederala ils 29 da december 1813. Ils revuluziunaris han restitui la Veglia Republica e proclamà sia separaziun da la Confederaziun. En il referendum dals 29 da schaner 1814, inoltrà en chausa adesiun dal Grischun a la Confederaziun, èn 34 plis s’exprimids per ina tenuta da spetga, uschia ch’ils delegads grischuns han pudì participar mo sco aspectaturs a la Dieta confederala dals 4 da favrer 1814. Ils monarcs alliads han refusà ils 26 da mars

1814 categoricamain la separaziun. Ils 19 d’avrigl 1814 è il Grischun sa mussà conciliant ed ha delegà ses mess cun l’autorisaziun da contractar a l’uschenumnada Dieta lunga, convocada ils 6 d’avrigl 1814 a Turitg. L’emprova da reconquistar la Vuclina cun la forza da las armas, interprendida l’entschatta da matg 1814, n’è betg reussida, uschia che l’entira reacziun ha fatg naufragi. Ils 9 da settember 1814 han ils chantuns svizzers acceptà unanimamain la Constituziun federala revedida. La part catolica dal Grischun ha temì l’instituziun d’ina Baselgia statala e l’avugadia tras la maioritad refurmada ed ha smanatschà da sa separar dal chantun Grischun, sch’ils dretgs e las libertads confessiunals na vegnian betg garantids. Quest moviment da secessiun, instradà a l’intern dal Grischun, ha cuntanschì sia culminaziun (e fin) en la Conferenza da Panaduz dals 20 d’october 1814. La nova Constituziun chantunala, concepida a moda extremamain federalistica, cuntegneva era las garantizas pretendidas ed è vegnida acceptada ils 12 da november 1814 cun ina maioritad da 45 plis (senza resalvas) cunter 18 (cun u senza resalvas). La situaziun è alura sa quietada, ed il Grischun è entrà en ina lunga fasa da consens politic e da pasch confessiunala.

Adolf Collenberg

Contract federal (1815)

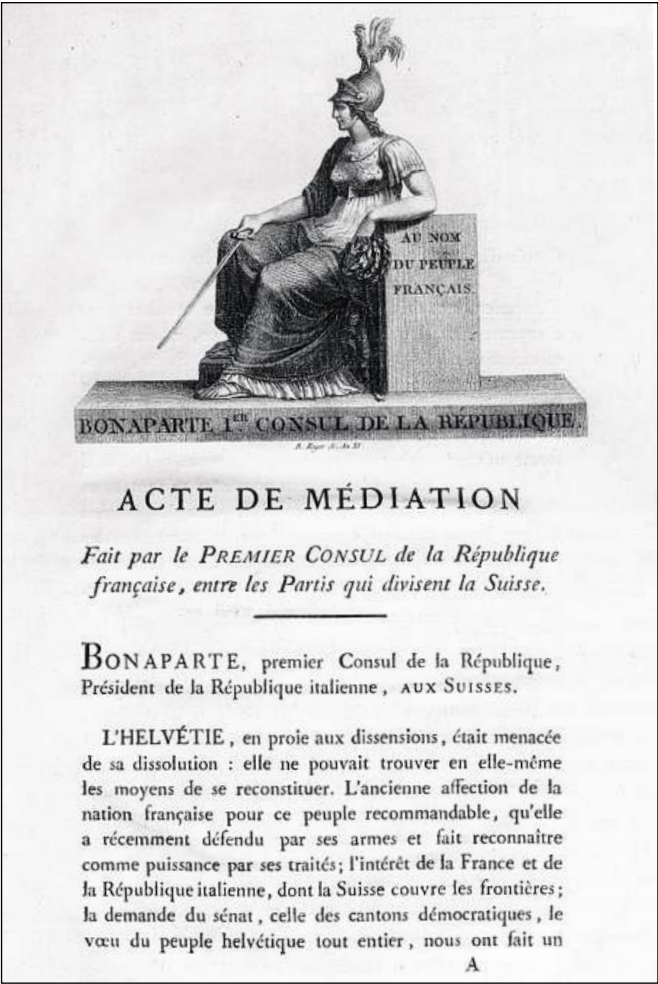
Suenter il culp da stadi malreussì dals 4 da schaner 1814 a Cuira e la decisiun dals monarcs alliads da betg tolerar la separaziun dal Grischun da la Confederaziun, èn ils Grischuns sa participads activamain a l’uschenumnada Dieta lunga (salvada a Turitg dals 6 d’avrigl 1814 enfin ils 31 d’avust 1815) ed han acceptà ils 9 da settember 1814 il Contract federal revedi. La part catolica dal Grischun, che temeva in’avugadia confessiunala ed ina perdita dals vegls privilegis, ha dentant smanatschà durant la cussegliaziun davart la nova Constituziun chantunala cun la secessiun, per cas che las libertads e las paritads confessiunals na vegnissan betg garantidas. La Constituziun chantunala includeva las garantizas pretendidas ed è vegnida approvada ils 12 da november 1814 cun ina maioritad da 45 plis (senza resalvas) cunter 18 plis (negativs u affirmativs, cun resalvas). Cun quai era decidì l’avegnir dal Grischun sco part integrala da la Confederaziun. Ils 20 da mars 1815 han ils alliads approvà la furma futura da la Confederaziun, ed ils 27 da matg 1815 ha la Dieta confederala a Turitg acceptà la declaraziun dal Congress da Vienna. Ils 7 d’avust 1815 han ils 22 chantuns engirà a Turitg il nov Contract federal. La nova Confederaziun consistiva d’ina alianza federativa da stadis (chantuns suverans). Il Contract federal dal 1815 cumpigliava 15 artitgels che cuntegnevan tranter auter in scumond d’allianzas cuntrarias a l’intent general da la Confederaziun, l’obligaziun da metter a disposiziun contingents da truppas militaras a l’armada federala, la participaziun dals chantuns als custs cuminaivels e la delegaziun d’in mess per chantun a la Dieta confederala. Las anteriuras Terras subditas n’èn betg vegnidas restituidas al Grischun; davart guerras e pasch decideva sulettamain la Dieta confederala ch’era medemamain responsabla per la politica exteriura.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l’istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Emprima pagina da l’Acta da mediaziun dal 1803.

Vatgas n'obtegnan nagin chonv pli

La confederaziun sa basa cun ses scumond sin in test cun ina solia vatga che ha obtegnì ina pirla da THC

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **La confederaziun scumonda d'avent da l'emprim da mars da pavar il muvel cun chonv. Ils purs che pavlan lur vatgas cun chonv scurlattan il chau. La nova perscripziun sa basa sin in test dispitaivel.** D'avent da l'emprim da mars vala in nov scumond en l'ordinaziun da pavar: Il scumond da chonv. Quai ha il cussegl federal decidì il schaner. La decisiun sa basa sin in test: Ad ina vatga da latg han ins dà ina pirla 625 milligrams THC. Suentar cuntegniva il latg da la vatga 0,03 milligrams THC sin in kilo latg.

Il stadi di: «Risico!»

«I sa tracta d'in risico per la sanadad», di *Jürg Jordi* da l'Uffizi federal d'agricultura. Perquai stoppian ins scumandar da pavar chonv a las vatgas. L'anr ha vulì savair da Jordi: Pertge na definescha la confederaziun betg limitas da THC en il chonv da pavel? La risposta da Jordi: «Chonv n'è betg necessari per la produenziun da latg.» Perquai dovrian ins era betg definir limitas.

Il pur: «Chonv è sanadaivel per vatgas»

In tut auter parairi dat *Stefan Selinger*, pur a Turbenthal. El è entusiasma dal chonv e punctuescha: «Jau na sun per cas betg in pur da bio. Jau fatsch sulet produenziun integrada, cumbinà cun ina buna purziun saun giudizi.» Avant ch'el haja pavlà chonv, sajan sias vatgas adina stadas malsaunas. Il veterinari stuevia vegnir mintg'emna, cunzunt pervi dals

Sa sche la vatga che la confederaziun ha pavlà cun ina pirla da THC veseva ora uschia?

KEYSTONE

ivers. Dapi ch'el haja pavlà chonv sajan ils problems svanids. Il veterinari haja strusch pli cuchegià en uigl.

Ignorar scumond

Il sulet problem ch'el haja gù: Intgins giuvenils hajan engulà il chonv da ses chomp per fimar el. «Ma quest chonv na pon ins betg fimar sco droga. Ins stuess fimar in'entira balla per sentir insatge.»

Ma la pirla che la confederaziun haja dà a la vatga da test cuntegnia ina dosa bler memia auta da THC, di Selinger. Questa dosa na haja da far nagut cun il chonv da pavel: «Quai è torturà animals. Uschia insatge na fassess jau mai cun ina vatga.»

Selinger è persuadì: «Mias vatgas na mangiassan nagut che fiss nuschaivel.» Perquai ha Selinger en senn da pavar vinavant chonv – scumond vi u nà. E

tgi che legia endretg l'ordinaziun, constateschia: Per chonv ch'ins plantia sez na valia il scumond gnanca, be per chonv cumprà.

Arsen vegn tolerà

«Quest scumond sa basa sin arguments nunschientifics e va cunter la constituziun», sa vilenta il giurist *Jean-Pierre Egger*. El batta dapi decennis per l'acceptanza dal chonv.

Il test che la confederaziun haja fatg saja in scandal, di Egger. Scandalus saja cunzunt la comunicaziun. Ins fetschia uschia sco sche 0,03 milligrams THC en in liter latg fissan insatge privlus. Ma nagin ditgia la vardad: I saja p. ex. lubì d'avair ina limita 0,2 milligrams arsen en il sirup d'uffants. Arsen saja il pli ferm tissi, di Egger. E THC na saja insumma betg cumpa-regliabel cun quest tissi.

La risposta dal scienzià

Il test dispitaivel è vegnì fatg dad Agrosco, l'institut federal per la perscrutaziun d'animals da niz e per la produenziun da latg. *Daniel Guidon* dad Agrosco è stà responsabel per il test cun la vatga a la quala ins ha dà ina pirla cun 625 milligrams THC.

L'anr ha dumandà l'expert pertge ch'ins na haja betg pavlà la vatga cun chonv natural. La risposta dad Agrosco: «L'experiment è vegnì fatg il 1998; da quel temp na devi nagins products da chonv cun in aut cuntegn da THC per pavar. Perquai han ins duvrà chonv spir ch'ins ha extrahà ord plantas da chonv.»

Pavlar chonv: «Saldo» ed «NZZ am Sonntag»

La gasetta da consumers «Saldo» scriva: «La situaziun sin ils bains purils svizzers è seriosa e n'è prest betg pli da tegnair sut controlla.» «Fin uss dastgava il muvel sa delectar cun chonv cun in bass cuntegn da THC.» In pur menziunescha che sias vatgas na hajan nagins problems pli cun tegnair vadè dapi ch'ellas maglian chonv. «Disfa il stadi uss anc il davos plaschair da las vatgas?» dumonda «Saldo».

«Saldo» fa attent che 40 milligrams plum per kilo pavel sajan dentant lubids en il pavel da las vatgas.

La «NZZ am Sonntag» scriva ch'ins scumondia il chonv sco pavel perquai ch'il cussegl federal fetschia quitads che uffants che baivan latg vegnan aivers. Il schurnalist da la NZZ ha retschertgà da rudent e dumandà *Josef Kamphues* che maina a Hannover l'institut per pavel d'animals. Kamphues experimentescha dapi ventg onns chonv. L'experiment cun la vatga svizra na considerescha Kamphues betg sco fitg serius. Pli baud hajan ins adina pavlà chonv a chavals e biestga. Il chonv stimuleschia il regl sexual e fetschia pli ruassaivel ils animals. Talas constataziuns chattian ins era en cudeschs ch'ins possa prender serius.